KOORBISSCHOP EN KOORZANG

AD OTTEN

De oudst bekende vorm van georganiseerde koorzang in Gemert is die van het kerkkoor. Als in 1437 Gemert een zelfstandige parochie wordt, neemt de Duitse Orde het besluit een nieuwe kerk te bouwen, pal ten noorden van het haar toebehorende en pas gereed gekomen kasteel. De Orde had grote plannen met de soevereine heerlijkheid Gemert. De Commanderij wilde ze uitbouwen tot een geestelijk centrum dat van regionale betekenis moest worden, vergelijkbaar met de Meierijse kapittelplaatsen Hilvarenbeek, Oirschot, St.Oedenrode en Eindhoven. In de grote zogenaamde Collegiale kerken van al deze plaatsen vond men steevast aan beide zijden van het priesterkoor fraai bewerkte "koorstallen". De kanunniken van een kapittel waren verplicht om daar dagelijks de liturgische gebeden (getijden) te zingen. Ook met de bouw van de kerk in Gemert werd rekening gehouden met de in de toekomst gedachte plechtige uitoefening van de koorbediening (1). Al vóór de officiële inwijding van de kerk werden er bovendien fondsen gesticht voor zowel priesterleden van de Duitse Orde als voor seculieren "die missen singen", voor de koster "die helpet singen" en ook voor klerken "die lessen singen" (2).
Onder het commandeurschap van Art van der Dussen (1461-1483) is vervolgens een geregelde koordienst (het Officium Chori) ingesteld. In de eeuw echter die dan volgt,komt noch het kapittel van de Duitse Heren op het kasteel, noch de plechtige koordienst echt uit de verf. De opkomende reformatie, het dientengevolge teruglopende aantal Roomse priesters, en de algemene malaise waarin Noordbrabant kwam te verkeren als strijdtoneel van muitende en plunderende legerbendes zijn daar wellicht niet vreemd aan.
Medio zestiende eeuw blijkt de koordienst te Gemert te worden onderhouden door vier seculiere priesters.

Met het (hervormings)concilie van Trente(1545-1564) wordt de aanzet gegeven tot een Roomse contra-reformatie waardoor de tanende uitstraling van katholieke instituties herstelt.
Onder het landkommandeurschap van Henrick van Ruischenberg (1572-1603) zijn de tekenen daarvan ook in de Commanderije Gemert duidelijk merkbaar.De opleiding tot priesters, "recht" in de Roomse leer, waartoe op het Concilie was opgeroepen, dàt had Ruischenbergs grote aandacht. In 1574 stichtte hij te Keulen het Collegium Laurentianum en begiftigde dat met twaalf beurzen, de ene helft voor de minder gegoede stand de andere voor adel en burgers. Met de stichting in 1587 van de Latijnse School te Gemert, begiftigd met twaalf studiebeurzen voor studenten uit de Vrije Ordensheerlijkheden Gemert, Gruitrode en St. Pietersvoeren, legde hij een nieuwe en bredere basis voor de uitbouw van de Commanderij Gemert als regionaal geestelijk centrum. Ook de kerkkoordienst werd met deze stichting nieuw leven ingeblazen, want met het Concilie van Trente was het zangonderwijs op alle seminaries verplicht gesteld. Van oudsher was het overigens al gebruikelijk dat op Latijnse Scholen zangonderricht werd gegeven. Zo weten we van Macropedius(1487-1558), dat die als rector van scholen te 's-Hertogenbosch, Utrecht en Luik,ook zangles gaf. Behalve een aan hem toegeschreven schoolzang die de lof bezingt van de stad Utrecht, zijn van hem bewaard de voor zijn toneelstukken geschreven liederen (3).
De Gemertse school bleef in deze niet achter,en voor wat betreft het stimuleren van het zangonderwijs alhier, verdienen een aantal bijzonderheden waarover Gerlacus van den Elsen al eens berichtte onze aandacht (4).

Het testament van Leonard Strijbosch

Op 26 januari 1599 maakt Leonard Aegidius van Strijbosch zijn testament. Hij is de vader van Albert Strijbosch, de pastoor en eerste rector van de Latijnse School. Leonard sticht niet alleen een studiebeurs voor zijn nakomelingen maar hij maakt ook een beschikking "opdat die schoolkynderen te beter oeffenen mogen in den sanck". Hij bezet daartoe een altijddurende rente voor de zogenaamde koorbisschop van Gemert. Het fenomeen van de verkiezing van koor- of kinderbisschop is uit vele middeleeuwse Nederlandse steden bekend als het feest bij

uitstek van de studerende jeugd (5). Een feest dat in de ene plaats werd gevierd op Sinterklaasdag en op een andere plaats met "Onnozele Kinderen (28 december). Te Deventer had die verkiezing plaats volgens schoolreglementen tijdens Geert Grote (1340-1384) samengesteld. De Bossche kroniekschrijver Molius deelt ons mede hoe in zijn stad het Sinterklaasfeest door de scholieren werd gevierd. De kinderbisschop werd daar gekozen door de scholieren zelf. In een optocht werd daarna door de straten van de stad naar de St. Jan getrokken, waar de uitverkorene in bisschopsgewaad werd gekleed en dan het kerkelijk officie mocht voorzitten in de koorbanken van de kanunniken.
In veel plaatsen was het geven van (bier)geld aan de koorbisschop en schoenen aan de koorknapen regel. Van Utrecht is voorts bekend dat de gaven niet door de geestelijkheid maar door het stadsbestuur werden bekostigd.

Uit het testament van de Gemertenaar Strijbosch zou men op kunnen maken dat hier de koorbisschop al vóór 1599 bestond. Gekozen werd die in ieder geval ook op Sinterklaasavond. Bovendien geeft Strijbosch aan op welke gronden de uitverkiezing plaatsvond, want hij licht toe dat de koorbisschop degene is "die alder best singt". Voor wat betreft de gaven aan de koorbisschop beschikt hij dat die zal hebben:
"alle mettentijdagen - welk eenentwintig sijn - alle der sielendach ende die drie doncker metten mitgereeckent, allemael eenen witten weyten (= van tarwe) wech (= broodje) van eenen halven stuver".
De Gemertse koorbisschop kreeg dus niet alleen met Sinterklaas wat, maar eenentwintig maal per jaar - zo dikwijls hij de metten meezong - kreeg hij een broodje.

De organisatie van de koorzang en de taak van de koster.
Gerlacus van den Elsen citeerde uit een (nu onvindbaar) zeventiende eeuws "Register van de Costerije" een aantal interessante zaken die ons iets meer vertellen over de organisatie van de koorzang (6). De koster speelde daarin vanouds een belangrijke rol. Zijn taakomschrijving luidde in 1636 dat hij behalve "het klaar staan" voor de pastoor, "de kercke moet rueck slaen (=acht slaan op, bijhouden) in luyden, sluyten ende ontsluyten, metter schelle te gaen, met singen, den

choraelen sanck te leeren ende die schoole te helpen houden". Een duidelijke aanwijzing dat het dus de koster die voor zowel de organisatie als de uitvoering van de zang in de kerk op draaide. Dat de koster tevens fungeerde als solo- en/of voorzanger moge blijken uit de extra inkomsten die hij genoot. Zo ontvangt hij in 1647 van de kerkmeesters "vant lof te singen" drie gulden, een bedrag dat hij jaarlijks ook ontvangt voor het zingen van de door Goort van Wermt in 1454 gefundeerde vigilien en missen. De koster ontvangt verder voor het zingen van de St. Antoniusmis en de H.Sacramentsmis respektievelijk 4 vaten rogge en een malder rogge. Van de dekens van Onze Lieve Vrouwebroederschap bekomt hij drie gulden "om die Saterdagse Misse ende het lof te singen", terwijl de dekens van het St. Antoniusgilde elk jaar twaalf stuivers over hebben voor het zingen van het lof van St. Antonius.
De koster blijkt voorts opgedragen om de "gaven" te verzorgen aan degenen die in de koorzang op enigerlei wijze participeerden. Want waarom worden anders in het Register van de Costerij "de gerechticheden" van klerken of zangers,naast die van koralen en die van de koorbisschop opgetekend. Wij citeren:

"De klerken of sangers hebben een oude gerechtiheid voor vastelavont om te gaan, en hebben ofte plegen te hebben opte Commanderyen (=kasteel) tot eenen vastelavont een halve ton biers, vijf broykens, vijf scheuten micken elck van sessen, een stuck gehouten runtvleesch en wat vets tot sop.
Item op witten donderdagh derthien klerken die sop tacht uren ende yegelick mede te draegen twee micken, eenen herinck (= haring), een oort stuiver. Ende die Judas is, heeft dobbel. Ende is dit in de plaatse des Voetwassens. Ende daerna deylt de Coster dit inde schoole uyt (behalve des Judas portie). Ende der vier choralen. Ende geeft ander arm kinder daer wat van.
Noch hebben de vier choralen "ex fundatione" ieder den vierden dach een broyken usuael opter Commanderyen van Gemert.
Noch alle negen missen van de kerkmeesters tsamen eenen halven stuiver.
Noch de choorbisschop "ex fundatione Leonardi Strijbosch" alle metten dagen een halve stuyver wiitebroot, behalven wat nog van votyf missen ende vigilien komt enz."

Na het vorenstaande rijst de vraag welke te onderscheiden groepen nu eigenlijk in de koorzang te Gemert participeerden? Er is sprake van vier (vaste) koralen, daarnaast van tenminste dertien zangers of klerken, die als beloning een vastelavondgelag wordt bereid op het kasteel en die op Witte Donderdag kennelijk een passiespel opvoeren.
En de koorbisschop wordt die nu gekozen uit de koralen of misschien toch uit de klerken of zangers?

Alles wijst er op dat met de klerken of zangers, scholieren van de Latijnse School zijn bedoeld. Dat stemt in ieder geval ook overeen met de betekenis voor "klerk" of "latijnse klerk" gegeven in het Woordenboek der Nederlandse Taal (7).
Of ook de "choralen" leerlingen waren van de Latijnse School is echter de vraag. Uit het geciteerde valt duidelijk op te maken dat het "kinderen" zijn. Waarschijnlijk zijn de klerken de wat ouderejaars studenten van de Latijnse School en de koralen (of koorknapen) kinderen uit de wat hogere klassen van de door de koster geleide Nederduitse school of uit de lagere klassen van de Latijnse School (8).

De verrassing van "Het Loflyck Werk der Engelen"

Bovenstaand relaas heeft ongetwijfeld de lezer nieuwsgierig gemaakt naar een antwoord op de vraag hoe in de zeventiende eeuw dan wel de koorzang werd uitgevoerd? Uit de voorhanden archivalia kon daar echter geen antwoord op gegeven worden. En dan verschijnt eensklaps deel 78 in de serie Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, van de hand van Dr. F.P.M. Jespers, "Het Loflyk Werk der Engelen" met als ondertitel "De katholieke kerkmuziek in Noordbrabant van het einde der zeventiende tot het einde der negentiende eeuw".
Over de Noordbrabantse kerkmuziek was tot dusver nog bitter weinig gepubliceerd, maar met Jespers' werk is er ineens een brede context die in verkrlei opzicht en met name de oudtijdse koorzang van Gemert in een verhelderend licht stelt.
Het was een verrassing in het boek van Jespers zoveel verwijzingen juist naar Gemert aan te treffen. In de index van geografische namen wordt Gemert slechts overtroefd door Breda, 's-Hertogenbosch, Bergen-op-Zoom, Antwerpen en Amsterdam.

Verrassend dus, maar bij nader inzien natuurlijk ook weer niet verwonderlijk, want Gemert is één van de weinige plaatsen die in de Generaliteitsperiode gevrijwaard bleef van allerlei beperkingen en verboden die de Staatsen het katholieke volksdeel van Nederland oplegden. Terwijl er in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Staats-Brabant een abrupt einde kwam aan een kleurige kerkkoorpraktijk kon die in het "vrije" Gemert blijven gedijen. Jespers memoreert hoe die praktijk was vóór de Staatse overheersing en hij maakt dan melding van het gegeven dat in alle grotere kerken schooljongens assisteerden bij de zang, en hij noemt dan de oudere leerlingen van de Latijnse en/of kapittelscholen die verplicht waren om in de kerken het gregoriaans mee te verzorgen, als regel op alle zon- en feestdagen, in hoogmis, vespers, lof en processie. Verder schrijft hij dat in Noordbrabant aan waarschijnlijk alle Collegiale en Zeven Getijden kerken (waaronder hij ook Gemert rekent) zangertjes of koralen waren verbonden, die dagelijks in de kerk zongen. "De zangpraktijk was heel kleurig, omdat er bij het gregoriaans al de afwisseling tussen mannen- en jongensstemmen bestond, afgezien van het alternatimspel van het orgel", zo concludeert Jespers en hij vervolgt dan: "Omstreeks 1630, maar in sommige plaatsen al eerder, was het gedaan met die koralen, behalve in Gemert, waar ze tot ongeveer 1750 in functie bleven" (9).

De probleemstelling van Jespers' studie over de ontwikkeling van de katholieke kerkmuziek in Noordbrabant in de achttiende en negentiende eeuw was de vraag of er wellicht een eigen, regionaal gekleurde vorm van kerkmuziek heeft bestaan. De bronnen voor dit onderzoek bleken schaars en Jespers heeft heel wat archieven moeten raadplegen. Voor de reconstructie van de uitvoeringspraktijk van weleer stonden hem uiteindelijk slechts een paar beschrijvingen ter beschikking. Een koorreglement uit Breda, een aantal voorwoorden uit gedrukte (in Noord-Brabant gebruikte) zangboeken, en...

het Graduale van Gemert.

Een Graduale is de naam van een zangboek waarin alle gregoriaanse misgezangen staan. Het Graduale van Gemert is een gedrukt boek van Aertssens of Scheffers uit de zeventiende

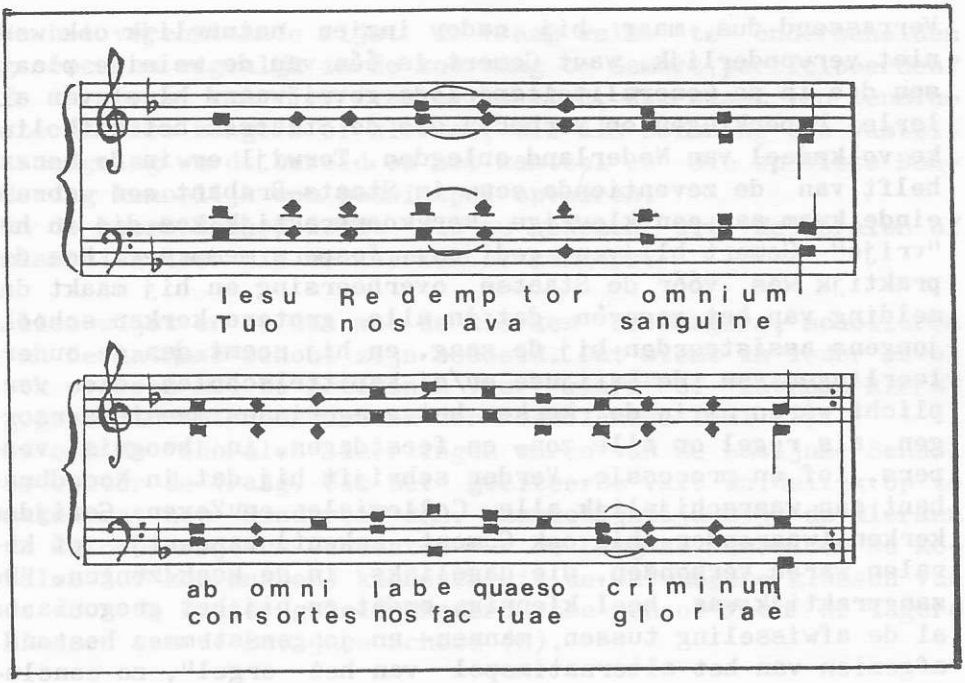

Vierstemmig muziekvoorbeeld uit het Graduale van Gemert.
De noten zijn genoteerd in vier kolommen van links naar rechts voor bassus, cantus, tenor en altus. (Uit: Jespers, a.w. p.74)

eeuw met toegevoegde katernen in handschrift. Het Graduale van Gemert, dat is bewaard in de Bibliotheek van de Franciscanen in Weert, is indertijd veel gebruikt. De tweestemmige gedrukte "cantiones sacrae" zijn van notities voorzien en in de toegevoegde katernen vond Jespers zelfs twee vierstemmige elevaties opgetekend, een kennelijk curiosum in de Brabantse koorpraktijk van laat zeggen vóór 1770.

Het koor van Gemert, met klerken en koralen, heeft nu dus ook in Gemerts Heem een spoor achtergelaten. En wie meer wil weten moet Jespers' Loflyk Werk der Engelen lezen.

NOTEN:

(1) A. Otten, De vestiging van de Duitse Orde in Gemert 1200-1500, 1987, p. 131-139.

(2) Hiervoor wordt verwezen naar het testament van Godert van Werme uit 1454, waarvan de transcriptie als bijlage 1 is opgenomen in bovengenoemde literatuurbron. Bedoelde transcriptie is van een afschrift van het originele dokument. Het origineel is inmiddels opgespoord in het Rijksarchief te Hasselt (België).
In het gegeven dat er in genoemd testament sprake is van "klerken die lessen singen" ligt daarin niet ook "voedsel" voor de in "de Vestiging van de Duitse Orde in Gemert 1200-1500" geopperde stelling dat er in Gemert al in de vijftiende eeuw in enigerlei vorm voortgezet onderwijs werd gegeven?

(3) H. Giebels, Georgius Macropedius 1487-1558, 1978, p. 45.

(4) G. v.d. Elsen over "Studiebeurzen" in: Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 1894; Het testament van Strijbosch is getranscribeerd op p. 194-198.

(5) M.A. Nauwelaerts, Latijnse School en Onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629, p. 249 e.v.

(6) zie noot 4 (p. 198-201)

(7) Woordenboek der Nederlandsche Taal, Dl. 7, 2e stuk, p. 3905 e.v.

(8) In het algemeen bedoelt men met "koralen of koorknapen" zowel misdienaars als jeugdige zangers die meezongen in het kerkkoor (Zie Woordenboek der Nederlandsche Taal, Dl. 7, 2e st., p. 5588-5589.

(9) F.P.M. Jespers, "Loflyk Werk der Engelen". Kerkmuziek in Noord-Brabant 17e-19e eeuw, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, Dl. 78, 1988, p. 32-33.
Hierna wordt uit Jespers nog geciteerd van p. 60, 73-75.